

I. СОЦІОЛОГІЯ

Стеніко В. П.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ЯК ПАРАДИГМА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

80-ті роки ХХ ст. знову викликали неабиякий інтерес до теорії модернізації, дуже популярної у середині століття і майже забутої наприкінці 60-х-70-х років. Головною причиною цього стала руйнація так званої соціалістичної системи в країнах, які довгий час функціонували за зразками радянської системи, та потреба швидкого оновлення всіх сфер суспільного життя за тими зразками, які пройшли випробування часом та довели свою життєздатність.

Для України, яка сьогодні намагається знайти своє місце у світі, як розвинута, демократична країна, досвід модернізації, її основоположні засади та принципи надзвичайно актуальні. Що не могло залишитися поза увагою багатьох дослідників, особливо у перші роки незалежності. Дослідженню цих проблем присвячені роботи В. Горбатенка, А. Гальчинського, Г. Зеленько, М. Михальченка, С. Катаєва, О. Кідратець, А. Коваленка, І. Кресіної, П. Кутуєва, О. Куценко, М. Павловського, В. Тарасенка, В. Танчера, В. Цветкова та інших. Головна увага тут зосереджується на аналізі самого феномена модернізації, її змісту, механізмів та чинників. Сьогодні ж настав час розглянути цю проблему у більш широкому контексті – теорії соціальних змін як теоретико-методологічній парадигмі суспільних трансформацій взагалі і українського суспільства зокрема. Вирішення цієї задачі може включати в себе компаративний аналіз існуючих підходів до визначення сутності модернізації, аналізу її місця у суспільному розвитку, співвідношення понять “зміни” та “розвиток” тощо.

Досліджуючи сутність поняття “модернізація” польський соціолог П.Штомпка зазначає, що воно вживається у трьох значеннях: *по-перше*, у значенні прогресивних соціальних змін, коли суспільство рухається вперед відповідно до прийнятої шкали покращень; *по-друге*, означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних і інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з ХV ст. і досягли свого апогею у ХІХ – ХХ ст. Сюди відносяться процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, демократизації, поширення індивідуалізму та мотивації успіху та ін.; *по-третє*, це процес, що відбувається у відсталих або слаборозвинутих

суспільствах та пов'язаний із зусиллями, які спрямовані на те аби наздогнати провідні, найбільш розвинуті країни та наблизитися до центру сучасних суспільств, залишивши позаду периферію [16; 170-171].

В науковій літературі, при дослідженні модернізації, виділяють три сучасні етапи її здійснення. Перший етап (середина 50-х – 60-ті роки ХХ ст.) був періодом зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретно-орієнтованих моделей соціально-економічного розвитку. Оскільки цей етап був пов'язаний із завершенням Другої світової війни і поширенням двох підходів відносно шляхів вдосконалення соціальних систем, то доцільним буде розглянути ці підходи.

Перший підхід був пов'язаний із традиціями західного лібералізму та виходив з ідеї однолінійного розвитку, тому логічно процес модернізації пов'язували з певними стандартами: багатопартійністю; загальними, альтернативними виборами; принципом розподілу гілок влади; ринковою економікою; гарантією політичних свобод; індивідуалістичними цінностями. А оскільки за результатами Другої світової війни цей пріоритет належав США, та їх постійному союзнику – Великобританії, то пропонувалося перенести в відсталі країни саме стандарти цих країн. Тому не випадково, що в 50 – 60-ті роки процес модернізації розглядався у формі розвитку, який мав за мету наздогнати супердержави, а основний наголос робився на їх підтримку і допомогу. При цьому вважалося, що достатньо створити механізми стійкого розвитку, як всі інші проблеми розв'яжуться самі собою. Механізми економічного росту повинні були слугувати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка. Що ж стосується культури, то вважалося, що її прозахідні цінності приживуться без проблем.

В дійсності ж запозичення соціально-економічної моделі найрозвинутіших країн, розвиток яких, перш за все відбувався на власних засадах, призвело в традиційних суспільствах до поширення таких явищ як корупція, сваволя бюрократії (яка була зайнята власним збагаченням), катастрофічне розшарування населення, зростання його політичної аморфності, конфліктності і напруженості у суспільстві тощо.

Другий напрямок – модернізаційні теорії марксистського спрямування, які головну мету суспільного розвитку пов'язували з побудовою соціалізму та комунізму, що розглядалося як альтернатива модернізації західного зразка. Оскільки серед держав-переможців у Другій світовій війні був СРСР, який починаючи з 20-х років реалізовував соціалістичну ідею, то його перемога використовувалася в пропагандистських цілях задля розширення кола своїх послідовників та для залучення на свій бік країн “третього світу”.

Соціалістична модель модернізації передбачала: значне збільшення обсягів виробництва, передусім за рахунок форсованої індустріалізації; привласнення

державою усіх засобів виробництва; централізований розподіл ресурсів і керівництво виробничим процесом як своєрідну альтернативу вільному ринку тощо. Все це передбачалося досягти при керівній ролі авангардної партії. Як результат було створено тоталітарну систему за якої політична влада повністю підпорядкувала собі суспільство і особу, встановивши контроль над всім і вся.

Маючи значні матеріальні й духовні ресурси, Радянський Союз певний час конкурував із своїм капіталістичним опонентом, але не зміг створити життєздатну соціальну систему, програв змагання і розпався на певну кількість самостійних держав. За оцінкою П. Штомпки створена система була дуже далекою від “справжньої сучасності”, і яку, швидше за все, можна позначити як “хибну сучасність” під якою розуміється неузгоджене, дисгармонічне, внутрішньо суперечливе поєднання трьох компонентів: 1) сучасних рис в окремих галузях суспільного життя; 2) традиційних, домодерніських характеристик у багатьох інших галузях; 3) усього того, що удряли у вишукані одяжі, які були призначені імітувати сучасну західну дійсність [16; 180].

На другому етапі розвитку теорії модернізації відбулася переоцінка ідей першого етапу, а також аналіз прорахунків, виявлених суспільно-політичною практикою. Було доведено, що моделі економічного росту і політичної інституалізації виявилися самі по собі малоефективними й не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як вони були задумані.

Тому логічним було те, що в 70 – 80-ті роки перехід до модерну стали розглядати вже як цілісний (із змінами у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах) та відносно тривалий процес, на якому є можливим не тільки розвиток, але й відновлення старих структур, а також їх занепад. Крім “наздоганяючої” модернізації стали говорити про модернізацію “часткову”, “рецидивну”, “глухого кута”.

Головним же елементом, від якого залежить характер перехідних процесів і перетворень, стали вважати соціокультурний фактор. Саме тому в 70 – 80-ті роки загально визнаним положенням стало те, що модернізація може здійснюватися тільки на основі збереження національних традицій, які “допомагають зняти загрозу соціальній дезорганізації” й забезпечити мирні шляхи соціального розвитку. Позитивним тут прикладом став розвиток країн Далекого Сходу, таких як Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг.

Третій, нинішній, етап модернізації, який датують кінцем 80-х – початком 90-х років, проходив в умовах розпаду світової соціалістичної системи, коли постсоціалістичні країни намагалися шляхом вестернізації встати в один рівень з розвинутими західними країнами. Але кінець 90-х років продемонстрував, що в таких країнах, як Польща, Угорщина, Словенія, Чехія та Естонія, соціальні системи яких були ближчими до західної моделі, процес модернізації здійснювався більш – менш

успішно. В той же час, в інших країнах процес модернізації обумовив формування “диктатури нової формації”, що знайшло свій прояв у тому, що лідери деяких країн стали приходити до влади псевдodemократичним шляхом, використовуючи адміністративний ресурс та маніпулятивні засоби впливу на громадську думку, а свої цілі пояснювали виключно реформаторськими міркуваннями.

При цьому слід зазначити, що третій етап модернізації, який співпав з розпадом світової соціалістичної системи, обумовив запозичення, головним чином, саме західного варіанту, що тоді здавалося цілком виправданим. Але аналіз подій, що були пов’язані з механічним запозиченням західної моделі, дозволяє на сьогодні вже переконатися, що спрощені уявлення про механічне перенесення західних моделей в інші країни є помилковими і не тільки тому, що ці країни мають зовсім інший потенціал, а й ще тому що самі розвинуті країни не є сіамськими близнюками, вони постійно вдосконалюють свою систему, визначаючи свої пріоритети і враховуючи свої можливості. Г. Єспінг-Андерсен в книзі “Три світи соціального капіталізму” розрізняє три шляхи розвитку західних модернізованих суспільств. Перший шлях – ліберальна держава благоденства (соціальний капіталізм) в англосаксонських демократіях. Другий – консервативно корпоративні соціальні держави: Німеччина, Франція та інші країни континентальної Європи. Третій – соціал-демократичні соціальні держави Скандинавії [15; 19].

Сьогодні модернізація вже не розглядається однозначно тільки як позитивний процес вдосконалення суспільств, оскільки сама практика свідчить, що модернізація постійно супроводжується конфліктами і кризовими явищами, які нерідко не тільки ставлять під питання можливі позитивні наслідки, а й іноді відкидають суспільство назад у його розвитку. Подібні ситуації, як зазначає В. Горбатенко, виникають внаслідок вторгнення готових зразків, напрацьованих модернізованим світом, у соціально-історичний контекст суспільства, яке не встигло пройти стадію модернізації за рахунок внутрішніх процесів. Таке відставання породжує суперечність між залишками минулого й наслідками реформ. В результаті відбувається взаємне накладення типологічно різнорідних конфліктів, що викликає їхнє загострення і виникнення деструктивного симбіозу. Елементи модернізованого суспільства за цих умов перестають функціонувати як раціональні і водночас не модернізовані елементи втрачають здатність функціонувати в якості традиційних [4; 27-28].

Неоднозначний, суперечливий характер модернізації зумовив потребу більш адекватного її теоретичного осягнення, що знайшло своє вираження у введенні у науковий дискурс поняття “трансформація”, що утворилося від латинського “transformare” та означає – змінюватись, перетворюватись. Як зазначає О. Данілов це поняття виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації і тому воно точно характеризує зміни в країнах, що розвиваються і перейшли до нової соціально-

економічної політики або ставлять задачу перейти від старих, традиційних укладів до сучасного індустріального виробництва при більш всеосяжному використанні ринкових механізмів. А зміни, що відбуваються зараз, наприклад, в західних країнах (створення нових і розвиток старих інтеграційних союзів, уніфікація правових систем, новація у сфері державного управління і т. ін.) не можуть розглядатися як явища трансформації, – це скоріше еволюційні процеси, які враховують ті або інші суспільні потреби [5; 9, 11].

Інші дослідники використовують поняття “трансформація” для позначення тих процесів, що відбуваються тільки в країнах, які покінчили з тоталітарним комуністичним минулим і стали на шлях розбудови ліберальної демократії та ринкової економіки [7; 18], тобто тут ми бачимо певне звуження кола країн, що мають відношення до трансформаційних процесів.

Слушним є пояснення співвідношення понять “модернізація” та “трансформація” М. Михальченком, який пише, що поняття “модернізація” акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалення соціальних інститутів, суспільних відносин. І саме цим воно відрізняється від понять “розвиток”, “трансформація”, “зміна”, що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу та його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій і будь-якому напрямку: уперед, назад, убік, по колу і т.д. Модернізація ж, на його думку, орієнтує суспільство, його структури та сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку й реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій. Модернізація – це творчо-перетворювальна функція розвитку, але специфічна – як засіб оновлення суспільств. Модернізація, дійсно, є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вимірі. Суспільство, що завершило модернізаційний проект, може вирушати на історичний смітник [9; 34-35].

Схожої думки дотримується і С. Катаєв. Досліджуючи теоретичні та методологічні проблеми трансформації суспільства він зазначає, що трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації – саме перетворення форм та змісту суспільного життя, його інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму [6; 14].

Тобто, як ми бачимо поняття “модернізація” та “трансформація” використовуються для пояснення соціальних змін, що відбуваються у суспільствах, але якщо поняття “модернізація” передбачає вдосконалення соціальної системи (її наближення до вимог часу), то “трансформація” відображає соціальні процеси, що відбуваються в країнах, які розвиваються та здійснюють перехід (транзит) від системи, що була визнана помилковою, збанкрутілою. Цей перехід пов’язаний із певними

складнощами, які зумовлені особливостями функціонування попередньої системи та їх тиском на процес соціальних змін.

Крім того, використання цих понять визначається ще й тим, що модернізаційні процеси відбуваються у різних формах. Якщо органічна модернізація передбачає осучаснення системи, адаптації її до нових умов, пошук оптимальних механізмів для її подальшого функціонування, то неорганічна модернізація пов'язана з руйнуванням існуючої системи (яке може бути помірним, або абсолютним) та переходом до іншої, якісно відмінної системи, що не може не породжувати протиріч між нею і особливостями попереднього розвитку. А наслідком цього може бути відхилення від зазначених цілей.

Тому є дуже доречним те, що В. Горбатенко ще використовує поняття “системна трансформація”, котре означає подолання суспільних, політичних і структурних суперечностей та проблем даної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну векторів її руху, способів мислення і дій суб'єктів [4; 27].

Для того, щоб краще зрозуміти відмінність понять “модернізація” та “трансформація” слід розглянути ще такі поняття як “соціальний розвиток” та “соціальні зміни”. Достатньо аргументованою є позиція А. Н. Смелзера, який розглядає соціальні зміни – як “зміни способу організації системи” [10, 611], тобто він розглядає зміну соціальної системи як функцію зміни організації цієї системи. Це положення поділяють Ю. Толстова і М. Косолапов, відповідно до якого соціальні зміни вони розглядають як перехід соціального об'єкта з одного стану в інший, тобто пов'язують соціальні зміни з будь-якою модифікацією в соціальній організації суспільства, його соціальних інститутів та соціальної структури, встановлених в ньому зразків [12; 346].

Слід також звернути увагу на суттєве зауваження інших вчених, що досліджують процес змін. Так Ім. Валлерстайн, зазначає, що при розгляді діючої історичної системи видимість соціальних змін може бути дуже оманливою, оскільки деталі можуть змінюватися, але якості, які визначають сутність системи, можуть залишатися колишніми [1; 182]. Тобто принцип організації самої системи залишається незмінним. На цей нюанс звертає увагу і П. Штомпка, який підкреслює, що зміни дійсно можуть мати обмежений характер і не знаходити відгуку в інших ланцюгах системи, а можуть охоплювати усі компоненти системи та призводити до нової системи, яка буде принципово відмінною від попередньої. Це чудово ілюструють, на його думку, більшість соціальних революцій, які він розглядає як тип радикальної трансформації, що призводить до зміни самої системи [16; 22].

Як свідчить історія, радикальна трансформація це – дуже складний і тривалий у часі процес, який може привести систему до нестабільності. Нестабільність в

соціології розуміють як зміни структури, функцій або яких-небудь процесів соціальних систем (в тому числі і соціетальних), які деформують ці системи і загрожують їх цілісності [14; 636]. Нестабільність може продукуватися як на рівні окремих соціальних систем, так і у взаємовідносинах між ними, на рівні всього суспільства як соціетальної системи.

Найбільш небезпечною нестабільність є для перехідних суспільств, оскільки вони можуть пройшовши кризову ситуацію (деформація окремих структур, окремих функцій або процесів всередині соціальної системи, а також і окремі порушення міжсистемних зв'язків), кризу (загальна нестабільність соціальної системи як такої, коли порушується її цілісність) – досягти найвищої стадії нестабільності – катастрофи (руйнація соціальної системи). І як зазначає Л. Московічев історія знає лише два виходи з таких соціальних катастроф: розпад, вмирання даної соціальної системи та перехід у принципово нову якість, формування якісно нової соціальної системи [14; 637-639].

Інший стан суспільства, що є протилежним нестабільному – це стабільний розвиток, який досягається за рахунок збалансованого функціонування всіх складових суспільства та сприяє оптимального вирішення проблем, що виникли у суспільстві, але у напрямку нарощуванню власного потенціалу. Безумовно, не можна не погодитися із положенням, що соціальна стабільність суспільства – це стійкість соціальних структур, процесів та відносин, які при всіх змінах зберігають їх якісну визначеність і цілісність як таких. Та сама соціальна стабільність складається з трьох рівнів: 1) внутрішньої стабільності соціальних систем (інститутів, організацій, спільнот і т.ін.), 2) стабільності взаємозв'язків та взаємодій соціальних систем між собою, 3) стабільності всього суспільства, яку можна позначити як соціетальну стабільність. Вона включає в себе стабільність політичну, економічну, ідеологічну, культурну і т. д. на рівні всього суспільства [14; 632-633].

Розвиток подій, особливо, на пострадянському просторі демонструє, що межа між бажанням влади забезпечити стабільність, розвиток суспільства та постійними спробами узурпації влади (які безумовно успадковані від попередньої системи) є дуже хиткою: вона проходить між проголошенням демократичних засад та їх порушенням, між харизмою, популізмом та політичною доцільністю. Ця проблема є актуальною і для України, бо соціально-економічна та політична системи начебто змінилися після розпаду Радянського Союзу, але більшість громадян України не відчули ще для себе позитивних від цього наслідків, вони знову відчують себе ошуканими.

Тому серед найважливіших завдань суспільних перетворень є не тільки створення нових інституцій, а й подолання авторитарних традицій взаємодії влади і суспільства, які пов'язані із використанням популізму, політичної демагогії у прийнятті та здійсненні політичних рішень, подолання відірваності влади від потреб

громадян, нарощування можливості громади впливати на владні рішення, подолання формального впровадження демократичних засад на всіх рівнях які дестабілізують суспільство внаслідок загострення боротьби за владу.

Саме збереження, а іноді і посилення авторитарних традицій створює серйозні перешкоди на шляху здійснення модернізації. Як зазначає П. Кутуєв, авторитарна держава опікується не стільки цілями національного розвитку, скільки боронить партикуляристські інтереси за рахунок самого розвитку [8; 427].

Тому не випадково, що в останні роки по теренах пострадянського простору прокотилася хвиля кольорових революцій, які засвідчили, що руйнація старої системи не призвела до очікуваних змін, а самі зміни пов'язані лише із боротьбою за владу та використанню її у власних, вузько кланових інтересах, забезпечення яких найчастіше здійснюється завдяки їх вдалому приховуванню, декларуванню змін демократичного спрямування. Що не рятує суспільства від “вибухів”, а навпаки їх провокує.

Як свідчить соціальна практика зміни можуть відбуватися як у формі реформ, так і у формі революцій, але саме реформи сприяють поступовому вдосконаленню системи, нарощують її потенціал. Серед соціологів не існує однозначної оцінки такого явища як революція, але більшість їх сходиться у тому, що до протесту призводить не абсолютне знедолення (як це зазначав В. Ленін), а відносне знедолення – розбіжність між способом життя, який змушені вести люди, та тими умовами, яких, на їх думку можна реально досягти [3; 583]. Тобто конфронтаційне відношення більшості громадян країни до владної еліти наочно демонструє розрив очікувань громадян та реального стану задоволення їх інтересів і потреб у процесі суспільних перетворень.

Тому буде доречним пригадати настанови відомого соціолога П. Сорокіна, який зазначав, що крім революційних експериментів існують і інші способи покращення і реконструкції соціальної реальності. Такими принциповими канонами, на його думку є те, що:

1. Реформи не повинні попірати людську природу та суперечити її базовим інстинктам...;
2. Ретельне наукове дослідження конкретних соціальних умов повинно передувати будь-якій практичній реалізації їх реформування...;
3. Кожний реконструктивний експеримент спочатку слід тестувати на малому соціальному масштабі, і лише якщо він продемонструє позитивні результати, масштаби реформ можуть бути збільшені...;
4. Реформи повинні проводитися у життя правовими та конституційними засобами... [11; 271].

Що стосується поняття “соціальний розвиток”, то воно є вужчим за своїм значенням, оскільки характеризує лише певний вид соціальних змін, які мають спрямованість на покращення, ускладнення, вдосконалення і т.п. Як справедливо

зазначає П.Штомпка, соціальний розвиток – це форма, що розкриває потенціал, який з самого початку був закладений у системі [16;25]. Доречним буде звернути увагу на зауваження А. Гальчинського і про те, що свого часу К. Маркс не врахував здатність капіталізму до модифікації і саме тому, як ми знаємо, пророкував йому загибель. На думку А. Гальчинського, соціалізація капіталізму була зумовлена власними законами його розвитку, в результаті формування соціальних стабілізаторів, які виникли у відповідь на загострення тих чи інших суперечностей власне капіталістичної системи, а не тими змінами, які започаткувала революція в Росії 1917 року. Він вважає, що соціалізація капіталізму пройшла декілька етапів: перший – розпочався після Паризької Комуни і тривав до початку “Великої депресії” – кризи 1929 – 1933 рр. Другий – охопив період 30 – 70 років минулого сторіччя, коли на Заході сформувалась соціально-ринкова економіка. Нині розгортається третій етап соціалізації, пов’язаний з переходом до постіндустріального суспільства [2; 178].

При з’ясуванні сутності соціального розвитку деякі дослідники дотримуються і тої позиції, згідно якої соціальний розвиток припускає як зміни в сторону покращення, ускладнення, вдосконалення, переходу на більш високі щаблі свого стану, від старого до нового (прогресивний розвиток), так і рух назад (регресивний розвиток) [13; 305]. Однак слід зазначити, що поняття регрес співвідносити з поняттям розвиток не зовсім доречно, оскільки регрес, на відміну від прогресу, пов’язують з переходом від більш високих форм розвитку до нижчих, тобто це є погіршення, занепад.

Крім того, інколи потрібен певний час, щоб визначити ті змінами, що відбулися – були спрямованими на покращення або вдосконалення, чи навпаки, призвели до деградації та занепаду. Особливо це характерно для таких, що відбуваються в межах трансформації, оскільки, вони пов’язані з функціонуванням попередньої системи, яка була визнана неперспективною і тому робляться спроби впровадження іншої системи, що є перевіреною і визнана більш ефективною. Але цей процес безумовно буде містити в собі певні суперечності, які треба буде вирішувати і шукати оптимальних варіантів поєднання старих та нових механізмів функціонування суспільства на шляху його розвитку, тому що неможливо відразу позбутися старих і впровадити абсолютно нові механізми, та ще й коли соціальні суб'єкти, як свідчить соціальна практика, мають неузгоджені інтереси та подвійні стандарти.

Тобто, можна зазначити, що поняття “модернізація” використовується для позначення процесу розвитку, а поняття “трансформація” більше пов’язане із змінами, що відображають складність і суперечливість модернізаційних процесів в країнах, які, намагаються наблизитися до розвинутих країн, але при цьому дуже повільно, непослідовно та декларативно звільнюються від негативної спадщини попередньої системи, та не конструктивно відкидають її позитивні здобутки.

Безперечно, успіх модернізації українського суспільства пов'язаний з тими рішеннями, що будуть прийматися правлячою елітою, але в значній мірі зміст цих рішень повинен визначатися не тільки політичними поглядами, особистими амбіціями, симпатіями та антипатіями політиків, але й ціннісними орієнтаціями громадян, державницькими позиціями еліти її знанням закономірностей розвитку суспільства. В протилежному випадку, зміни в дезорганізованому суспільстві будуть заважати інтеграції усіх його компонентів у єдине ціле, певну соціальну композицію та створювати сприятливі умови для появи потреби “сильного лідера” та “сильної влади”.

Л і т е р а т у р а :

1. *Валлерстайн, Иммануил* Конец знакомого мира: Социология XXI века. – М.: Логос, 2003. – 355 с.
2. *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук. вид. – К.: Либідь, 2006. – 312 с.
3. *Гіденс, Ентоні* Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
4. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
5. *Данилов А.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации. – Минск: Універітэцкае, 1997. – 431 с.
6. *Катаєв С. Л.* Сучасне українське суспільство: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.
7. *Кресіна І.* Суспільна трансформація у посттоталітарних країнах. В кн. В. Цветков, І. Кресіна, А. Коваленко. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерн “Видавничий Дім” “Ін Юре”, 2003. – 496 с.
8. *Кутуєв П. В.* Концепція розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. – К: “Сталь”, 2005. – 500 с.
9. *Михальченко М. М.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с.
10. *Смелзер Н.* Социология. – М.: Феникс, 1994. – 687 с.
11. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
12. Социологическая энциклопедия: в 2 т. Национальный общественно– научный фонд / Руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин; Главный редактор В. Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – Т. 1. – 694 с.
13. Социологическая энциклопедия: в 2 т. Национальный общественно-научный фонд / Руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин; Главный редактор В. Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – Т.2. – 863 с.
14. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов / Отв. ред. академик РАН Г. В. Осипов, действительный член РАЕН Л. Н. Московичев. – М.: Норма, 2005. – 912 с.
15. *Цанф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития. // Социс, 1998. – № 8. – С. 14-26.
16. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.